

MILOSLAV PETRUSEK

POJEM A PROBLÉM SOCIÁLNÍ DISTANCE V SOCIOLOGII

Tato úvaha, věnovaná některým teoretickým aspektům problému sociální distance, je součástí větší teoreticko-empirické studie o vztahu sociální diferenciaci a interakce v podmínkách socialistické společnosti. Problém sociální distance není samozřejmě *klíčovým* sociologickým problémem analýzy třídní a skupinové diferenciaci socialistické společnosti, je nicméně otázkou, která má svou teoretickou i bezprostředně praktickou závažnost. Většina marxistických sociologů se dosud oprávněně orientovala na rozbor *objektivních podmínek* „přechodu od jednotné sociálně ještě nestejnorodé společnosti pracujících k jednotné sociálně stejnorodé beztřídní společnosti“,¹⁾ pozornost věnovaná *psychosociálním procesům*, které tento přechod provázejí, však byla přiměřeně omezená. Československá společnost v posledních letech nadto stála a stojí před problémy podstatně jiné povahy – přeceňování dosaženého stupně ve vývoji „sbližování společenských tříd, vrstev a skupin“ mělo své známé negativní důsledky, které se projevíly – v teoretické rovině – v pokusech popírat dokonce jakýkoli význam třídní diferenciaci a mezitřídních vztahů. Sociologická analýza sociální struktury socialistické společnosti se však na druhé straně neobejde jednak bez studia i těch diferenciací, jež nejsou s třídní diferenciací identické, jednak bez soustavného poznávání odrazu základních a určujících objektivních procesů ve vědomí a chování lidí. Věnujeme-li tedy pozornost právě této druhé stránce věci, pak s vědomím, že „sám pojem ‘diferenciaci’, ‘různorodost’ atd. nabývá naprosto odlišného významu podle toho, na jaké sociální prostředí je uplatňován“.²⁾

Studium sociální distance jako jednoho z průvodních psychosociálních procesů objektivních společenských přeměn pokládáme za závažný proto, že v této oblasti se specifika mezilidských vztahů v socialistické společnosti projevují mimořádně markantně. Polský sociolog Jan Malanowski, který se tomuto problému – pokud víme – poprvé empiricky právě v podmínkách socialistického uspořádání věnoval, to formuluje takto:

„Jedním z ukazatelů mezitřídní integrace jsou přátelské a sousedské vztahy. Čím je společnost demokratičtější, tím menší roli mezi dobře známými a sousedy hraje faktor společenské příslušnosti. Ve společnostech s ostrými třídními předěly jsou kontakty

¹⁾ Problemy izmeněnija socialnoj struktury sovětskogo obščestva, Moskva 1968, str. 27.

²⁾ V. I. Lenin: Ekonomický obsah národnictví, Spisy, sv. 1., Praha 1951, str. 429.

na úrovni přátelské, rodinné a sousedské mezi příslušníky různých společenských tříd slabé... Ve zřízení socialistického typu je navazování přátelských kontaktů mezi představiteli různých společenských tříd přirozenou věcí. Stupeň rozpětí mezi třídních kontaktů mezi přáteli a sousedy můžeme tedy také chápat jako ukazatele stírání sociálních diferenciací mezi lidmi. Můžeme předpokládat, že lidé, kteří navazují přátelské vazby a přitom náleží do různých společenských tříd, nepocítují vůči sobě sociální distanci...³⁾

Cílem následujících úvah není informovat o výsledcích empirických šetření na toto téma, ačkoliv materiály tohoto druhu jsou zpracovány a tvoří součást empirické části zmíněné rozsáhlejší studie – chceme se pouze pokusit načrtnout základní problémy teoretické a pojmoslovné povahy, jejichž řešení pokládáme za předpoklad jakékoli empirické analýzy. Následující úvahy proto v jistém smyslu také zpřesňují výchozí Malanowského tézi, kterou však lze v obecné rovině pokládat za nosnou hypotézu.

SOCIÁLNÍ DISTANCE JAKO DEFINIČNÍ ZNAK VRSTVY

V sociologii – ať už je náš názor na tuto skutečnost jakýkoli – není neobvyklé uvažovat některé problémy v termínech zdánlivě geografických, topografických či geometrických. Řada sociologů mluví o sociálním či sociokulturním prostoru, Jenningsová zavádí pojem „životního prostoru“, Kurt Lewin rozpracovává „teorii pole“ a principy „topologické psychologie“, dokonce Lenin definuje společenskou třídu „*místem* v historicky určeném způsobu výroby“ atd. Většina z těchto pojmů však nebyla mechanicky přenesena z geometrie či geografie a mnohé z nich mají přesně vymezený empirický smysl, i když jejich teoretické definice jsou mnohdy stále ještě dosti vágní a diskusní. Mezi pojmy tohoto druhu patří i kategorie „sociální distance“, pojem, jímž je fixován mimořádně významný sociální, psychosociální a psychologický vztah, proces a stav, které nelze při rozboru problematiky sociální diferenciacie nikterak obejít.

Někteří autoři pokládají sociální distanci za definiční znak společenské třídy či vrstvy, nebo alespoň za jeden z nejvýznamnějších korelátů vertikální sociální diferenciacie. U Arnolda Rose např. čteme, že „... podstatnou charakteristikou třídy je pocit sociální distance“⁴⁾, obdobně definuje společenskou třídu i Mac Iver,⁵⁾ Newcomb pak zjišťuje, že všechny druhy třídních distancí jako jsou příjem, bydliště, vzdělání (tedy diferenciační znaky operacionálně definující vrstvu!) „jsou těsně spjaty s jiným druhem odlišnosti, jímž se sociální psychologové přímo zabývali – s frekvencí asociace a interakce“, přičemž aktuální asociaci lze „analyzovat v souvislosti se sociální distancí“.⁶⁾

³⁾ J. Malanowski: Stosunki klasowe i różnice społeczne w mieście, Warszawa 1967, str. 284.

⁴⁾ A. Rose: Sociology. The Study of Human Relations, New York 1965, str. 296.

⁵⁾ Mac Iver: Society: A Textbook of Sociology. New York 1937, str. 78.

⁶⁾ T. M. Newcomb, R. H. Turner, P. E. Converse: Social Psychology, The Study of Social Interaction, New York 1965, str. 423.

Dospět k tomuto zjištění na základě i zcela mimovědecké zkušenosti není přirozeně nesnadné – v každé stratifikované společnosti existují bariéry, které znemožňují, nebo alespoň znesnadňují interakci mezi příslušníky odlišných sociálních tříd a vrstev: existenci sociální distance tedy každodenně „zakouší“ každý příslušník výrazněji vertikálně diferencované společnosti. Můžeme tedy zdůvodněně předpokládat, že z existence sociální distance můžeme usuzovat na existenci právě tohoto typu makrostrukturálního uspořádání společnosti a naopak. *Míra empiricky zjiřitelné sociální distance je tedy současně mírou stupně stratifikačního rozpětí*, jež existuje v daném sociálním systému, jak se projevuje ve sféře sociálního chování. Z tohoto důvodu je tedy nutno problému sociální distance věnovat příslušnou pozornost i v souvislosti s naším tématem, a to tím spíše, že sociální distance může být negativně vymezena jako absence interakčních systémů, které by spojovaly příslušníky odlišných sociálních vrstev.

SOCIÁLNÍ A PSYCHOSOCIÁLNÍ DISTANCE

Uvažujeme-li o sociální distanci v souvislosti s makrostrukturální analýzou, musíme pojmu sociální distance dát zcela jednoznačný význam, který – bohužel jako řada jiných stejně významných pojmů – v soudobé sociologii ani sociální psychologii nemá.

Pojmu samého, jak známo, poprvé použili Gabriel Tarde, a zejména George Simmel, který je v této souvislosti často citován i v soudobé literatuře. Kontext, v němž byla kategorie sociální distance použita Simmelem, a zejména Leopoldem von Wieselem, je povýtce teoretický, u Simmela má dosti výrazný podtext psychologický,⁷⁾ u Wieseho je vázán na jeho formalistickou klasifikační koncepci. Do běžného sociologického povědomí kategorie sociální distance však vstoupila především pod vlivem Parkovým, a zejména pak v podobě výrazně zempirizované – jako *Bogardova škála sociální distance*, která je dodnes v různých modifikacích organickou součástí metodologické výbavy soudobé sociologie.⁸⁾

Jaké jsou charakteristické rysy dnes už klasického Bogardem navrženého způsobu měření sociální distance?

1. Předmětně, tj. z hlediska sociálních útvarů, které jsou podrobovány měření, jsou Bogardova škála a všechny její variace vztaženy k národnostním, etnickým a rasovým skupinám, přičemž za základní determinantu existence sociální distance se pokládá fakt příslušnosti k tomuto typu skupiny, tedy makrostrukturální faktor.

2. Základním cílem je zjistit stupeň sociální distance mezi uvažovanými sociálními útvary a z tohoto hlediska je seřadit.

7) Srv. *The Sociology of George Simmel*, Glencoe 1950, str. 307, kde se diskutuje zejména otázka vztahu sociální distance a vzájemné percepce interagujících osob.

8) Srv. E. S. Bogardus: *Measuring Social Distance*, *Journal of Appl. Sociol.*, 1925, str. 299 n, též: *Social Distance and Its Origins*, tamtéž, str. 216n, též: *Immigration and Race Attitudes*, Boston 1928, též: *Social Distance*, Los Angeles 1959.

3. Kvantitativní vyhodnocení získaných dat poskytuje základní obraz o stupni sociální distance, samo kvantitativní vyhodnocení však nesmí být absolutizováno, protože mechanické „matematické“ porovnávání míry sociální distance je zavádějící.⁹⁾

4. Formulace instrukce výrazně připomíná jednu ze základních sociometrických direktiv: „Snad nejvýznamnější aspekt měření sociální distance spočívá v tom, že orientuje subjekt na to, aby srovnání činil v souvislosti s životní situací.“¹⁰⁾

Obdobně je totiž v sociometrii formulován požadavek „specifikovaného kritéria“, tedy direktiva, aby sociometrický výběr probíhal v konkrétní situaci. Bogardovu škálu lze tedy pokládat v jistém smyslu za sociometrickou techniku, a ne náhodou proto Moreno sám řadí Bogarda k jedné ze „sociometrických disciplín“, ke skupině tzv. diagnostické sociometrie.¹¹⁾

5. Výchozí hypotéza, která měření sociální distance inspirovala, se týkala vztahu behaviorálních a postojových korelátů skupinové příslušnosti. Předpokládalo se, že verbalizovaný behaviorální akt (např. odmítnutí sousedství nebo požadavek zbavení volebního práva apod.) je výrazem pocitu nepřátelství, nadřazenosti apod. Tím byl pro určitý konkrétní problém sociometrické povahy současně otevřen problém konzistence postojové soustavy, ale také vztahů mezi kognitivními, emocionálními a hodnotícími elementy postojové soustavy a tendence k chování na jedné straně a reálným chováním na straně druhé.

6. Měření sociální distance se významně váže na otázky existence předsudků a zejména v těchto souvislostech se většinou realizovalo. E. L. Hartley to jednoznačně formuloval jako problém „amerického dilematu“ – dilematu mezi „vírou ve stejnou příležitost před zákonem“ a „existencí obecně rozšířených diskriminačních preferencí“.¹²⁾

Tato formulace problému – pokud bychom ji přirozeně generalizovali a vyňali z konkrétního kontextu – je, myslím, společensky závažná zejména pro společnosti, které se rozvíjejí na bázi socialistických programů: na jedné straně socialistická, rozhodně nejvýrazněji antidiskriminační ideologie v oblasti vztahů mezi etnickými a rasovými skupinami, na druhé straně stále ještě přežívající předsudky, vzájemná neznalost a nedostatečný sociální kontakt.

Rekapitulace Bogardova přístupu byla nezbytná proto, že nám umožňuje formulovat tvrzení, že *původní pojetí kategorie sociální distance je výrazně sociologické* – pojem sociální distance je vztažen k makrostrukturálním útvarům, respondenti nejsou tedy chápáni jako individualizované osobnosti, ale jako reprezentanti velkých sociálních skupin, základní determinanta sociální distance je nep psychologická – existence distance je podmíněna faktorem příslušnosti k velkému sociálnímu útvaru. Teprve

⁹⁾ Srv. podrobněji na toto téma Ch. Bird: Social Psychology, New York 1940, str. 167.

¹⁰⁾ Tamtéž.

¹¹⁾ Srv. J. L. Moreno: Méthode expérimentale, sociométrie et marxisme, Cahiers int. de sociol., 1949, 6, str. 46.

¹²⁾ E. L. Hartley: Problems in Prejudice, New York 1946.

v druhé řadě jsou předmětem zájmu další, v tomto případě sociopsychické koreláty zjištěné sociální distance a eventuálně navrhovaná sociotechnická opatření, o nichž dále pojednáme.

Proti tomuto pojetí pak stojí *psychologická koncepce* sociální distance, která se váže na mikrostrukturální kontext a na sféru interpersonálních vztahů. Tak např. Tamotsu Shibutani píše, že „mluvíme-li o sociální distanci, zajímáme se o stupeň psychologické blízkosti, která napomáhá plynulosti a spontánnosti interakce“¹³⁾ takže párovou kategorií k takto pojaté „sociální distanci“ je „družnost“ v individuálně psychologickém smyslu. Lze pak formulovat obecná, avšak nepřilíš říkající tvrzení typu „pro některé lidi je charakteristické, že se snaží zachovat sociální distanci, jsou vždy chladní a racionální; jiní zcela bezprostředně přijímají okolní lidi a spontánně reagují na jejich obtíže i radosti“ apod.¹⁴⁾

S takto pojatou kategorií „sociální distance“, pro níž navrhuje specifitější termín „*psychosociální distance*“, pak souvisí ovšem komplex zcela jiných problémů, které se však alespoň v některých bodech s problematikou námi diskutovanou stýkají.

1. Jedním z problémů je problém příčin existence interakčních bariér, které se vážou na individuální, osobnostní charakteristiky interagujících osob: tento problém je obvykle pojednáván v souvislosti s tzv. sociometrickými dispozicemi.

2. Psychosociální distanci lze zkoumat v souvislosti se schopností empatie, což je problematika po výtce psychologická.¹⁵⁾

3. Tvrzení, že psychosociální distance závisí na tom, jak vnímáme jiné, je důležitá zejména v jedné ze svých konkrétních aplikací, např. ve formě – „jestliže je sociální distance velká, pak člověk vidí v jiném člověku pouze dílčí případ určité sociální kategorie“¹⁶⁾ přičemž schopnost identifikovat příslušnost jedince, vůči němuž máme velkou sociální distanci, je podmíněna existencí statusových symbolů. Tezi pak lze reformulovat i tak, že existence statusových symbolů umožňuje udržovat psychosociální distanci, nebo si ji dokonce vynucuje i tam, kde existuje vzájemně pozitivní sociopreferenční orientace.

4. Takto reformulované tvrzení se pak jednoznačně vztahuje k otázce eufunkčnosti sociální a psychosociální distance, o níž budeme uvažovat dále podrobněji.

Terminologické i věcné rozlišení dvou přístupů k problematice sociální distance nám tedy umožňuje předejít terminologické konfúzi, která by nutně vyústila v konfúze věcné, zejména v nežádoucí a nezdůvodněné psychologizování. Pojmu *sociální*

¹³⁾ T. Shibutani: *Society and Personality, An Interactionist Approach to Social Psychology*, cit. podle rus. vyd. *Socialnaja psychologija*, Moskva 1969, str. 305.

¹⁴⁾ Tamtéž, str. 294.

¹⁵⁾ Nemůžeme na tomto místě diskutovat o teoretických problémech tohoto typu, protože to přesahuje míru naší odborné kompetence. Sám pojem empatie je v mnoha ohledech diskutní a i slovníková vymezení jsou svrchovaně neuspokojivá a vágní. Srv. např. vymezení W. C. Recklesse v H. P. Fairchild (ed.): *Dictionary of Sociology*, New Jersey 1965. Empirický přístup k problému je obsažen ve studii R. F. Dymondové *A Scale for the Measurement of Emphatic Ability*, *Journ. Consulting Psychology*, 1949, str. 127n.

¹⁶⁾ T. Shibutani, c. d., str. 307.

distance budeme tedy výhradně používat v jednoznačně sociologickém smyslu, tedy ve smyslu behaviorálního korelátu odlišné příslušnosti k makrostrukturálnímu útvaru a zavedeme pojem *psychosociální distance*, který fixuje jednak interpersonální (psychosociální) konkretizaci sociální distance, jednak existenci interakčních bariér, které se na existenci sociální distance přímo nevážou a konečně tzv. sociometrickou či sociopreferenční distancí.¹⁷⁾

Toto širší pojetí pokládáme – na rozdíl od Mirry Komarovského, který se domnívá, že „identifikace sociální distance s nějakou překážkou ve vzájemném porozumění činí pojem příliš obecným, než aby byl vůbec užitečným“¹⁸⁾ – za funkční, i když se samozřejmě chceme důsledně vyhnout vzájemnému zaměňování obou pojmů.

HORIZONTÁLNÍ A VERTIKÁLNÍ SOCIÁLNÍ DISTANCE

Každé zmnožování termínů, ať už zaváděním definicí nových, nebo redefinicí pojmů již zavedených, musí být vždy dostatečně odůvodněno, abychom neporušovali klasické pravidlo Occamovy břitvy. Činíme-li tak při detailnější pojmoslovné analýze problému sociální distance, pak proto, že dosavadní terminologické konvence se nám zdají věcně neuspokojivé. Bogardus sám zavedl kategorie horizontální a vertikální distance, jejich rozlišení, tak jak vstoupilo do běžné sociologické literatury se nám však zdá dílem nepřesné, dílem nefunkční.

Vertikální distance bývá obvykle definována jako „zdrženlivost nebo omezenost sociální interakce mezi individui, která náležejí do skupin, jež jsou z hlediska statusu seřazeny jako vyšší nebo nižší“¹⁹⁾ a v tomto smyslu bývá sociální distance někdy definována i obecně: pojem sociální distance je pak chápána jako identický, synonymní s pojmem vertikální sociální distance.²⁰⁾

Komarowsky však dále konstatuje, že 1. „diference, jež způsobují sociální distanci, mohou být – rasa, národnost, třída a institucionalizovaná role“ a 2. že „sociální distance nemusí vylučovat určitý stupeň intimity“. Tato doplňující tvrzení pokládáme za zcela zavádějící. Pokud jde o první problém – „zdroj sociální distance“ – vycházíme z marxistického předpokladu, že sociální distance mezi rasovými, národnostními a etnickými skupinami obecně je *horizontální sociální distancí*, protože tyto sociální útvary primárně určené biosociálními faktory nemohou být objektivně hierarchizovány jako „vyšší“ nebo „nižší“, což je ostatně předpoklad sdílený moderní sociální a kulturní antropologií značně obecně a bývá vyjadřován zejména jako kritika tzv. etnocentrismu nebo „falešného evolucionismu“.²¹⁾

¹⁷⁾ Konkrétně jde o distanci mezi příslušníky téhož makrostrukturálního útvaru v rámci např. malé sociální skupiny.

¹⁸⁾ M. Komarowsky: Social Distance, in: H. P. Fairchild, c. d., str. 281.

¹⁹⁾ M. Komarowsky, tamtéž.

²⁰⁾ A. M. Rose např. definuje sociální distanci jako „pocit separace mezi osobami nebo skupinami, který je důsledkem statusových nebo kastovních rozdílů“. Srv. Sociology, 1965, str. 730.

²¹⁾ Srv. např. C. Lévi-Strauss: Race et histoire, Paris 1953, polský překlad pod titulem Rasa i nauka, Warszawa 1961.

Objektivním faktorem, který podmiňuje sociální distanci mezi těmito sociálními útvary, jsou totiž *kulturní diference* (arci v širokém sociologicko-antropologickém významu tohoto slova), které ovšem definují právě horizontální sociální distanci. Sociální distancce mezi společenskými třídami v marxistickém smyslu je zvláštním případem kvazi-vertikální distance, protože ani společenské třídy nemohou být nazírány jako objektivně hierarchicky seřazené. Budeme proto v těchto souvislostech mluvit o „třídní distanci“ a termín „vertikální sociální distance“ rezervujeme nadále výhradně pro *distanci mezi sociálními vrstvami*, která je manifestována psychosociální distancí mezi individui náležejícími k odlišným statusovým kategoriím.

Druhé doplňující tvrzení, že totiž tento typ distance nevyklučuje jistý druh či stupeň intimity, znemožňuje definovat *sociální distanci jako absenci primárních sociálních vazeb mezi příslušníky odlišných statusových kategorií*. Samozřejmě, že jsme si vědomi, že sociální distancce vyjadřuje *kontinuum* sociálních vztahů (ostatně je tradičně měřena *škálou* sociální distance), jejímž jedním pólem, který vyjadřuje absenci distance, je právě nejintimnější sociální vazba operacionálně obvykle definovaná uzavřením sňatku. Můžeme tedy formulovat tezi, že mezi příslušníky sociálních vrstev, mezi nimiž existuje sociální distancce, může docházet k jednotlivým případům absence sociopsychické distance, což je ovšem ze sociologického hlediska „deviantní“ jev. Konkrétně řečeno – mezi příslušníky výrazně odlišných statusových kategorií může vzniknout sociopsychická vazba, sociopreferenční vztah atd., kteréžto jednotlivé případy (sociologicky ne nezajímavé) ovšem nevyvracejí empiricky zjištěné pravidelnosti. Zavádět do definice vertikální sociální distance výjimku, „deviaci“ jako definiční znak pokládáme tedy za věcně neúnosné.

O sociální distanci se dále mluví v souvislosti s *institucionalizovanou rolí* – předpokládá se totiž, že v institucionalizované roli, která se vždycky váže na určitou pozici v institucionální (organizační) struktuře, je implikována určitá sociální nebo psychosociální distancce. Kdybychom tento problém uvažovali „modelově“, pak nás budou zajímat především tyto jeho aspekty:

1. Každý organizační systém má hierarchickou strukturu, to znamená, že lze mluvit o statusové diferenciaci, a současně tedy i o poziční – objektivně dané – distanci. Obecně platí, že „čím menší statusová distancce mezi nějakými dvěma individui, tím menší behaviorální distancce“²²⁾ neboli – použijeme-li terminologie, kterou jsme zavedli, – *čím menší sociální distancce* (daná objektivní příslušností k vrstvě), *tím menší psychosociální distancce mezi bezprostředně interagujícími osobami*. Tato reformulace může být odvozena ze dvou základních premis – 1. z předpokladu, že sociální organizace je obvykle miniaturizací globální společnosti v tom smyslu, že podstatná část statusové hierarchie, která je zjištělná v globální společnosti, je současně identifikovatelná v sociální organizaci²³⁾ a 2. z obecného tvrzení – „jestliže vzrůstá frekvence

²²⁾ T. M. Newcomb, R. T. Turner, P. E. Converse: *Social Psychology*, New York 1965, str. 340, kde je problém pojednán podrobněji.

²³⁾ Srv. např. kapitulu *Status and Status Hierarchy* v B. B. Gardner, D. G. Moore: *Human Rela-*

interakce mezi dvěma nebo více osobami, vzrůstá současně stupeň jejich vzájemné obliby²⁴⁾ zmenšuje se tedy jejich psychosociální distance. Psychosociální distance je tedy v tomto případě projekcí či interpersonální konkretizací distance sociální.

2. Formální struktura organizace obvykle předpokládá interakci i mezi osobami odlišných statusových úrovní, tedy mezi osobami, mezi nimiž existuje sociální distance. Sociální vztahy mezi těmito osobami mají obvykle charakter sekundárních vztahů, na behaviorální úrovni se neprojevují eventuální socioemocionální vazby, *sociální distance tedy přímo implikuje – přes předepsaný či z hlediska výkonu podstatných činností nezbytný kontakt – psychosociální distanci.*

3. „Výjimkou z pravidla“ může být situace, kdy přes objektivní sociální distanci vznikají mezi jedinci pozitivní socioemocionální vztahy, mizí tedy, či alespoň se zmenšuje psychosociální distance.

4. Protože vznik pozitivních socioemocionálních vztahů mezi jedinci na různých statusových úrovních nebo v komplementárních institucionalizovaných rolích²⁵⁾ může, jak je empiricky ověřeno, vést k disfunkčním důsledkům, je někdy v definici role přímo předepsána psychosociální distance. Z tohoto hlediska pak můžeme uvažovat o *efektivnosti psychosociální distance*, která se obvykle odvozuje z předpokladu, že „jestliže se lidé vzájemně poznávají na neformální základně, vznikají osobní závazky a projevuje se shovívavost, která brání striktnímu dodržování konvenčních norem“.²⁶⁾

Toto konstatování bylo nejednou empiricky ověřováno²⁷⁾ a zdá se, že i pro socialistickou společnost, v níž je zjiřitelný pokles míry sociální distance, platí, že z hlediska efektivity činností orientovaných k dosahování organizačních cílů je nezbytné pravidlo o nezbytné míře psychosociální distance. Zdá se ostatně, že právě socialistická společnost vyvinula zajímavý model řešení tohoto problému, protože už ve formální struktuře organizačních systémů jsou zabudovány alespoň dvě paralelní řady interakčních systémů, které se právě stupněm psychosociální distance liší.²⁸⁾

tions in Industry, Organizational and Administrative Behavior, Homewood, 1964, str. 245n. Statusová hierarchie v rámci organizace má ovšem řadu svých specifíků, není tedy prostou, mechanickou projekcí vertikální diferenciací globální společnosti, což zvláště platí pro společnosti socialistické.

²⁴⁾ Srv. G. C. Homans: Social Behavior, Its Elementary Forms, London 1961, str. 186, kde je současně obsažena diskuse o mezích platnosti tohoto tvrzení.

²⁵⁾ Každá role, jak známo, předpokládá komplementární roli: role manžela roli manželky, role lékaře roli pacienta, role velitele roli podřízeného, role dítěte roli rodiče atd., komplementární role ovšem nemusejí být nezbytné ve vztahu „vyšší“ pozice k „nižší“, pro náš případ je však podstatný ten typ komplementárních rolí, mezi nimiž existuje jistá poziční (z hlediska organizace) distance, např. role lékaře — role sestry, role ředitele — role učitele, role velitele roty — role velitele družstva apod.

²⁶⁾ T. Shibusani: Society and Personality, cit. vyd., str. 314. Pojem „konvenční norma“ není v tomto konkrétním kontextu nejvhodnější, jde nám především o normy organizační.

²⁷⁾ Srv. zejména F. E. Fiedler: Leader Attitudes and Group Effectiveness, Urbana 1958. Některá korigující zjištění přináší J. W. Thibaut, H. H. Kelley: The Social Psychology of Groups, New York 1969, str. 281.

²⁸⁾ Charakteristickým příkladem je armádní organizace, kde je psychosociální distance předepsána i v „etiketě“: na úrovni velení je velitel nekritizovatelný, na úrovni stranické organizace je naopak kritika možná a žádoucí.

5. Empirická zjištění vedou ovšem k jisté modifikaci některých striktních formulací – zejména se poukazuje na to, že případná polarita psychosociální distance a pozitivní sociopreferenční orientace se obvykle na úrovni reálného chování řeší „kompromisem“: reálné chování je kompromisem mezi chováním, které si jedinec přeje (sociopreferenční orientace), a normovaným, vzorcovaným, předepsaným chováním, jak je zakotveno v roli.²⁹⁾

Náš jistě neúplný výčet případů vztahujících se k problému lze uzavřít zjištěním, že 1. institucionalizovaná role neimplikuje bezprostředně sociální distanci, může však být projekcí sociální distance v organizační struktuře, 2. že v definici institucionalizované role je obvykle předepsán, nebo se alespoň předpokládá určitý stupeň psychosociální distance, že tedy 3. institucionalizovanou roli nemůžeme chápat jako činitel, který by přímo vedl ke *vzniku* sociální distance. Bylo by tedy vhodnější mluvit o *institucionalizované psychosociální distanci*, která je jen v některých případech projekcí vertikální sociální distance.

Horizontální sociální distance, jak řečeno, je dána kulturní diferenciací mezi sociálními útvary, které, objektivně a nejobecněji vzato, nemohou být jako celky nazírány jako „vyšší“ nebo „nižší“. Tento typ sociální distance tedy *není identický s psychosociální distanci na téže statusové úrovni*, jak by mohlo být eventuálně mechanicky odvozováno ze samého termínu a analogie s pojmy vertikální a horizontální diferenciace a mobility. *Pojem horizontální distance vyjadřuje absenci primárních sociálních vztahů* (tedy existenci psychosociální distance), ale nejen to – mnohdy také nepřátelství, podezřívavost, antagonismus *mezi sociálními skupinami, které jsou samy stratifikovány ve striktním slova smyslu*, to znamená, že každá z nich má vlastní statusovou hierarchii a v rámci každé z nich tedy existuje vertikální sociální distance. Je ovšem třeba podtrhnout, že stratifikační rozpětí ve skupinách, mezi nimiž existuje horizontální distance, bývá velmi často podstatně rozdílné, takže skutečnost, že značná část populace jedné ze skupin se kumuluje do nižších statusových kategorií, vede k tomu, že horizontální distance *se jeví* jako distance vertikální, přesněji, že oba typy se prolínají, nemohou však být ztotožněny. „Modelovým“ případem je vztah „bílého“ a „černého“ obyvatelstva Spojených států, který byl předmětem řady šetření i teoretických úvah. Jaké zajímavé problémy lze v této souvislosti otevřít?

1. Sociální distance obecně a horizontální distance (ve smyslu, jak zde pojem vymezuje) zvláště byly šetřeny především v souvislosti s předsudky, to znamená, že se jednak sledovalo, jak existence sociální distance vede ke vzniku a upevňování předsudků ve vztazích k jiným skupinám, jednak jak již vzniklé předsudky a hodnotové stereotypy umožňují (mnohdy uměle) sociální distanci udržovat. Analyzovat horizontální distanci pouze ve vztahu k předsudečným postojům však znamená – z hlediska důsledně sociologického výkladu problému – pohybovat se vlastně v bludném kruhu,

²⁹⁾ Srv. M. Petrusek: Sociometrie, Praha 1969, str. 74n, kde je problém diskutován v souvislosti s analýzou Hareova schématu vztahu „osobnosti“ a „role“. Srv. A. P. Hare: Handbook of Small Group Research, Glencoe 1962, str. 14n.

totiž na úrovni sociálně psychologických (zajisté ne nedůležitých) analýz *pouze* postojové sféry, čemuž se ostatně nevyhnula ani proslulá Dollardova koncepce „obět-ního beránka“ či obecnější teorie frustrace a agrese, která byla hned zpočátku aplikována právě na rasové a etnické vztahy, tedy nepřímo i na problém horizontální distance.³⁰⁾ Důsledněji sociologický pokus, protože do úvahy zabudovává objektivní podmínky existence diskriminované skupiny, reprezentuje proslulé dílo Gunnara Myrdala Americké dilema,³¹⁾ zvláště pak modifikovaná původně Embreeho koncepce tzv. kumulativní kauzality. Není naším úkolem analyzovat celou koncepci, pokusíme se však ukázat na ty její nosné myšlenky, které mohou být eventuálně podnětné i pro analýzu některých našich specifických problémů. Myrdal píše: „Předsudek bílých a diskriminace udržuje černochoy na nízké životní úrovni, na nízké úrovni zdraví, vzdělání, návyků i morálky. To pak dále posiluje předsudky bílých. Předsudky bílých a životní standard černochoy se tak vzájemně produkují ... Jestliže se některý z činitelů změní, způsobí to současně změnu druhého činitele.“³²⁾ Myrdal tedy zdůrazňuje, že předsudek, a tedy z hlediska našeho problému i vysoká sociální distance jsou současně produktem, ale i příčinou nízkých objektivních charakteristik skupiny, která je objektem předsudečných postojů i vysoké sociální distance.³³⁾

V tom je i podstata oné koncepce „kumulativní kauzality“, která se na první pohled zdá, jako by byla ve výrazném rozporu s marxistickou premisou priority objektivních podmínek, jako by kladla na stejnou úroveň dvě řady jevů, které jsou sice kauzálně spjaty, z nichž však jedna determinuje vznik druhé. Takové kritické hledisko by však bylo příliš zjednodušující a mechanistické; jakkoli by základní sociotechnický, reformní a podobný přístup, který by důsledně vycházel z marxismu, oprávněně kladl důraz na podstatné změny především v objektivních životních podmínkách diskriminované skupiny. Taková radikální změna, jak ukazuje současná situace v americkém hnutí potlačovaných menšin, je však v podmínkách kapitalistického uspořádání společnosti, byť vyspělého, nerealizovatelná. Toto tvrzení není ideologickou proklamací: aniž chceme celý problém, který je již léta předmětem soustředěného zájmu amerických sociologů, jakkoliv zjednodušovat, stačí nahlédnout do studie T. F. Pettigrewa a K. W. Backa, kteří si kladou otázku – proč nebylo dostatečně využito sociologického potenciálu v oblasti desegregačního úsilí?³⁴⁾

³⁰⁾ Srv. J. Dollard aj.: *Frustration and Aggression*, New Haven 1954 (1. vyd. 1939).

³¹⁾ G. Myrdal: *An American Dilemma. The Negro Problem and Modern Democracy*, New York 1944.

³²⁾ Tamtéž, str. 123. Cit. podle J. Wiatr: *Zagadnienia rasowe w socjologii amerykańskiej*, Warszawa 1959, str. 123. Protože jsem Myrdalovu knihu neměl k dispozici, konfrontoval jsem Wiatrovu reprodukci a analýzu s jinými prameny, zejména s kapitolou *Race and Color* v seriózní práci J. Madge: *The Origins of Scientific Sociology*, London 1963, str. 255–287.

³³⁾ Uvedme ilustrativně, že na modifikované Bogardově škále černoši na jednom jejím pólu — uzavření sňatku — neobdrželi u 500 bílých dospělých příslušníků střední třídy z jižních amerických států ani jeden „hlas“, přes 70 % naopak žádalo jejich vyloučení ze sousedství a vystěhování do zvláštních zón, 28 % požadovalo zbavení volebního práva a téměř 10 % bylo dokonce pro vysídlení ze země. Srv. E. T. Prothro, O. K. Miles: *Social Distance in the Deep South as Measured by a Revised Bogardus Scale*, *Journ. of Social Psychology*, 1953, str. 171.

³⁴⁾ T. F. Pettigrew, K. W. Back: *Sociology in Desegregation Process: Its Use and Disuse*, in:

Na první místo kladou „strach velkých soukromých nadací a ústavů a státních výzkumných zařízení“, které „byly krajně neochotné podpořit výzkum desegregačního procesu“, dále „atmosféru odporu k rasové změně ze strany krajních segregacionistů, kteří se snažili omezit jak společenskovední výzkum, tak jeho aplikace“, a teprve na posledním místě sebekriticky konstatují, že svou roli sehrála i mezi sociology značně rozšířená tendence orientovat studium rasových vztahů spíše na statické elementy, které udržují segregaci, než na dynamické prvky, které desegregační proces urychlují. Třídní podmíněnost možností aplikace i sebelépe míněných a koncipovaných socio-technických opatření je tedy zcela zřejmá.

Socialistický systém není ovšem k otázkám, jež sledujeme v sociologickém kontextu jako problém horizontální sociální distance, lhostejný. Z Myrdalovy koncepce „kumulativní kauzality“, neadekvátní co do sociotechnické aplikace pro kapitalistický systém, však plyne zajímavé a empiricky doložitelné zjištění, které budeme podrobněji demonstrovat v empirické části naší studie na případu cikánského obyvatelstva. Je totiž nepochybné, že i zde nízká úroveň cikánského obyvatelstva ve všech statusových ukazatelích, ale současně rasová odlišnost produkovala předsudek, který na druhé straně umožňoval soustavnou reprodukci nízkých životních podmínek. *Velmi podstatná změna v životních podmínkách sama o sobě totiž nelikviduje ani předsudek, ani možnost návratu k původnímu životnímu stylu*, což lze empiricky doložit. Návrat k původnímu životnímu stylu může být a mnohdy je produktem právě výrazné distance, která již sice nemá objektivní zakotvení, ale vyrůstá z nepřekonaného a přezívajícího předsudku. Vyplyvá z toho požadavek intenzivní výchovy a systematického kontaktu – ne pouze na obecné úrovni deklarace rovnoprávnosti, nýbrž na bázi psychologicky promyšlené a inteligentně vedené propagandy: ta totiž musí být orientována nejen k těm, jejichž dosavadní úroveň byla nízká a kteří byli objektem předsudečných postojů, ale i k těm, kteří byli či jsou nositeli těchto postojů.

2. I tento problém sociologická, ovšem zejména sociálně psychologická literatura sledovala, a to dokonce z hlediska, které nás bezprostředně zajímá. Jeden z nejvýznamnějších badatelů v této tematické orientaci – *Gordon W. A. Allport* – navrhl v roce 1951 soubor „technik pro redukci skupinových předsudků“, kde se zabývá také *významem vzájemných kontaktů, které by vedly k omezení sociální distance*, a tedy i k redukci předsudečných postojů. Vychází z oné – výše již diskutované – obecné teze, že „kontakt vede k přátelství“, ale zdůrazňuje současně, že „některé druhy kontaktů sice vedou k vzájemnému porozumění a přátelství, ale i opak je možný“: „Kontakty jsou neužitečné mezi lidmi nerovného statusu nebo mezi lidmi, kteří jsou si rovni v tom, že nemají status (chudí bílí a chudí černí). Kontakty v místě bydliště jsou bezmocné, jestliže jsou vnímány jako ohrožující invaze.“³⁵⁾

P. F. Lazarsfeld, W. H. Sewell, H. L. Wilensky (eds.): *The Uses of Sociology*, London 1968, str. 706n.

³⁵⁾ G. W. Allport: *Techniques of Reducing Group Prejudice*, in: *Personality and Social Encounter*, Boston 1964, str. 246.

Allport tedy de facto upozorňuje na to, že kontakt sám o sobě, a tím spíše jen formálně organizovaný nebo „objektivně“ vynucený (např. shodným bydlištěm), k redukcí předsudku nejen nevede, ale může jej dokonce umocnit. Formuluje tedy „pokusný zákon“ – „předsudek se zmenšuje tehdy, jestliže se členové odlišných skupin stýkají na stejné statusové úrovni, aby dosahovali společných cílů,“ a dále jej konkretizuje tak, že by mělo jít o plánované zařazování příslušníků odlišných skupin (mezi nimiž existuje předsudek a horizontální distance) do společných pracovních skupin, protože pak projevy „tolerance jsou větší“: jsou totiž splněny oba předpoklady kontaktu – stejná statusová úroveň a existence společného zájmu. Allport si je ovšem vědom, že platnost jeho „pokusného zákona“ je do značné míry podmíněná, my pak musíme dodat, že sama idea je sice nosná (ukážeme na empirickém materiálu dále, jakou roli hrají právě pracovní kontakty v posilování pozitivních interindividuálních vztahů), jako součást komplexnějšího „reformního programu“ však trpí týmiž obecnými nedostatky jako celá řada analogických pokusů. Především – Allport petrifikuje existující stratifikační rozpětí a neuvažuje o možnostech radikálnější proměny společenského uspořádání a nepřipouští, že pojem „společného zájmu“ může být interpretován daleko širě než v miniaturizující sociálně psychologické podobě. Vyloučení osob, které „postrádají status“ (jimiž rozumí „chudé bílé“ a „chudé černé“), je nadto více než problematické.

3. Empirická data totiž ukazují, jakkoli je nelze dramatizovat, že v amerických podmínkách právě „chudí bílí“ nebo – v terminologii warnerovské – „příslušníci nižších tříd“ patří mezi nejzarytější „negrofogy“. Na tento fakt upozornil zvláště výrazně Myrdal, který tuto skutečnost vyvozuje z konkurenční pozice obou skupin: „Přítelem černocho nebo tím, kdo je mu nejméně nepříznivě nakloněn, je spíše vyšší třída bílých, lidé, kteří mají zajištěné ekonomické a sociální bezpečí a tvoří skutečnou nekonkurující skupinu.“³⁶⁾

Tato interpretace provedená v kvazi-třídní terminologii byla již několikrát podrobena marxistické sociologické analýze. Je třeba ještě zdůraznit, že pojmosloví západní sociologie subsumuje pod tutéž kategorii nejen část proletariátu ve vlastním slova smyslu, ale i deklasované elementy, čímž ovšem nebudiž řečeno, že část dělnické třídy nepodléhá předsudečným postojům. Ve fázi, kdy proletariát dospívá do stadia vysokého třídního uvědomění, však pro něj nejsou tyto postoje typické. Klasická marxistická literatura se tímto problémem zabývala především v souvislosti s otázkami národnostních hnutí, národnostní autonomie apod., které nacházely odraz v aktuálních problémech hnutí. Základní stanovisko, jež je implicitní polemikou s Allportovou ideou „společenského zájmu“, kterou jsme označili za sociálně psychologickou maniaturizaci této kategorie, je vyjádřeno např. u Stalina takto: „Ale politika nacionalistického útisku je nebezpečná pro věc proletariátu i z jiné stránky. Odvádí pozornost širokých vrstev od sociálních otázek, od otázek třídního boje k otáz-

³⁶⁾ G. Myrdal: An American Dilemma, podle J. J. Wiatr, c. d., str. 128.

kám, které jsou 'společné' proletariátu i buržoazii. A to vytváří živnou půdu pro lživou agitaci o 'harmonii zájmů', pro zastírání třídních zájmů dělnictva, . . ."³⁷⁾

Lenin – v konkrétním kontextu polemiky s kadety a jejich „demokratickým pojetím národnostní otázky“ píše, že „demokracie nikdy nestrpí, aby se Slovan stavěl proti Turkovi, když je třeba stavět slovanského a tureckého rolníka společně proti slovanským a tureckým statkářům a bašibozukům“.³⁸⁾

Necitujeme tyto myšlenky náhodou. Jestliže Allport vylučuje ze svého reformního programu osoby „postrádající status“, protože kontakt mezi nimi nemůže přinést minimalizující efekt pokud jde o předsudečné postoje, pak formuluje vůči marxistickému stanovisku antitezi, kterou by bylo nutno dokázat. Skutečnost, že předsudečné postoje sdílejí skutečně především – sociálně psychologicky vzato – lidé „frustrování“, nespokojení atd., kteří jsou kumulováni v nižších statusových kategoriích, takovým důkazem ovšem není.³⁹⁾

Naopak – všechna zamýšlená sociotechnická opatření by měla být zaměřena právě k těmto kategoriím, přičemž ovšem reformní efekt, který by nebyl provázen likvidací toho, co nazývá Myrdal „strukturální chudobou“, bude asi nepatrný.⁴⁰⁾

Problém však má ještě jinou stránku, ptáme-li se po *příčinách předsudečných postojů a výrazné horizontální distance v nižších statusových kategoriích*. Pomineme-li (ne jako objektivně nedůležité, ale z našeho hlediska stojící „mimo téma“) působení propagandy, záměrné udržování těchto postojů, bezprostředně ekonomické faktory, z nichž jedním je nepochybně vztah konkurence, např. pokud jde o přístup k některým zaměstnáním apod., je třeba upozornit i na to, že horizontální distance je provázena *postojovou superioritou*. Tato superiorita je čistým výrazem etnocentrismu, o němž jsme mluvili, výrazem s řadou významných sociálních důsledků. Lidé, kteří náležejí do těžší statusové kategorie, mezi nimiž však existuje horizontální distance, si „subjektivně“ nejsou rovni – udržování horizontální distance kompenzuje vlastní statusovou pozici, vlastní objektivní „inferioritu“, vytváří zdání objektivně vyšší, nadřazenější pozice. Udržování distance je tedy současně udržováním vlastního statusu – ať reálného či zdánlivého. To je ostatně jedna z centrálních idejí klasického Bogardova přístupu: „Sociální distance vyplývá z udržování sociálního statusu, to znamená z udržování *statu quo* v sociálních vztazích. Člověk tím, že udržuje *jiné* v distanci, udržuje své vlastní postavení mezi svými přáteli. Ztrátu téměř čehokoliv v životě lze nésti snáze než ztrátu sociálního statusu, a to je *raison d'être* udržování sociální distance.“⁴¹⁾

37) J. V. Stalin: *Marxismus a národnostní otázka*, Praha 1950, str. 24.

38) V. I. Lenin: *Kadeti a nacionalisté*, Spisy sv. 18., Praha 1957, str. 372.

39) Empirický důkaz vysoké korelace mezi antisemitskými postoji a ekonomickou nespokojeností přinesl Campbell, který zjistil, že zatímco tyto postoje zaujímá jen 15 % osob spokojených, u osob naprosto nespokojených je to celých 67 %. Srv. A. A. Campbell: *Factors Associated with Attitudes Toward Jews*, in: T. M. Newcomb, E. L. Hartley: *Readings in Social Psychology*, New York, 1947.

40) Srv. na toto téma úvahu Leonarda Reissmana ve studii o sociální stratifikaci in N. J. Smelser: *Sociology*, New York 1967.

41) E. S. Bogardus: *The New Social Research*, Los Angeles 1926, str. 217.

Cílevědomě udržovaná sociální distance tedy znamená konzervování daných společenských vztahů a jejich radikální proměna tedy musí být naopak nutně provázána změnou v sociální distanci mezi členy dané společnosti. Ne náhodou je tedy jednou z centrálních idejí socialistické ideologie idea *sblížení společenských tříd, vrstev a skupin*; tedy – jinak řečeno – idea překonání sociální distance mezi nimi.